

Dorpen in verandering

Bakkerij Jikkemiene in Nisse, dagbesteding voor mensen met een verstandelijke beperking (foto: Frans Thissen)

Achtergrond

Frans Thissen en Maarten Loopmans

Dorpen in Nederland en Vlaanderen zijn voortdurend in verandering.

Onderzoek en beleid doen vaak weinig recht aan de veranderende realiteit in dorpen. Machtige beelden uit het verleden verhinderen zowel bij onderzoekers als beleidsmakers het zicht op het heden. Hierdoor biedt beleid vaak onvoldoende perspectief om in te spelen op nieuwe ontwikkelingen en kansen die zich voordoen.

Het Nederlandse en Vlaamse platteland is al enige decennia verwickeld in een continu veranderingsproces: ingrijpende veranderingen in de economische structuur, in mentaliteit en lokale cultuur, in ruimtelijke structuren en ruimtelijk gedrag en in de aard en omvang van de binding en de betrokkenheid die bewoners hebben met hun omgeving. In de literatuur is dit veranderingsproces beschreven als verstedelijking, het verdwijnen van een boerencultuur, de overgang van productieve functies naar consumptieve functies en de overgang van een oude naar een nieuwe verscheidenheid (Thissen, 1995). Door deze veranderingen is de woonfunctie de belangrijkste motor geworden voor lokale ontwikkelingen. Toegenomen welvaart, een groeiende automobilititeit en aanhoudende individualisering hebben daarbij een belangrijke rol gespeeld.

De veranderingen die zich in dorpen voltrekken zijn niet zonder problemen. Zo brengen veel veranderingen nieuwe sociale tegenstellingen en veranderingen in machtsposities met zich mee. De meeste dorpsbewoners profiteren volop van de maatschappelijke veranderingen die zich voordoen. Zij zijn in hun relatie met hun omgeving succesvol. Maar vaak blijkt een minderheid door dezelfde veranderingen in hun relatie met de omgeving juist kwetsbaarder te worden.

Opvallend is dat veranderingsprocessen in dorpen vaak tegemoet worden getreden met vragen en beleidslijnen

die naar de toekomst toe een gering perspectief opleveren. Onderzoeksvragen worden dan geformuleerd met een traditioneel referentiekader waarbij vooral inzicht wordt verkregen in dat wat nog vanuit het verleden resteert. Op die manier wordt onvoldoende duidelijk hoe, op basis van nieuwe voorwaarden, nieuwe perspectieven kunnen worden gevonden. Ook beleidslijnen worden niet zelden geformuleerd als reflex op ontwikkelingen uit het verleden en op basis van verouderde vertrouwde mechanismen maar met te weinig oog voor nieuwe ontwikkelingen (Provincie Zeeland, 2008; 2009). Het doel van deze bijdrage is om te komen tot een herformulering van onderzoeksvragen en beleidslijnen waarbij zowel op het vlak van de analyse als op het vlak van het beleid een nieuwe oriëntatie wordt gezocht.

Nisse, een dorp in verandering

In 1955 maakte de Nederlandse Onderwijs Film een korte documentaire over het dagelijks leven in een klein dorp. De documentairemakers kozen voor het dorp Nisse, een dorp van zo'n 500 inwoners in de zak van Zuid-Beveland. Een dorp van vooral landbouwers, een omvangrijke groep kleine middenstanders en enkele notabelen.

In 1979 maakten twee aankomende cineasten een gefilmd portret van Nisse waarbij de veranderingen tussen 1955 en 1979 centraal stonden. Schaalvergroting

Dorpsplein Nisse (foto: Frans Thissen)

in de landbouw, de voorzieningenstructuur en het lokaal bestuur, bevorderd door een sterk toegenomen mobiliteit vormde de hoofdmoot van die veranderingen. Veel boeren uit Nisse stopten of vertrokken naar de IJsselmeerpolders. Van het grote aantal voorzieningen aan het dorpsplein resteerde in 1979 enkel nog de oude kleermaker. In alle sectoren had het dorp te maken met functieverlies.

Goed beschouwd resteerde voor het dorp slechts één functie: het wonen. Maar daarin bleek het dorp juist succesvol. De film illustreert de groeiende betekenis van amenities (Lamb, 1975): de aanwezigheid van monumenten, woningen met de mogelijkheid van een grote tuin of met een vrij uitzicht, de natuurlijke omgeving van het kleinschalige heggelandschap en de bloemdijken van de Zak van Zuid-Beveland. De functionele veranderingen betekenden voor de bewoners ook een ingrijpende verandering van de lokale identiteit. Nisse was in 1955 een autonoom dorp: 'een wereld op

zichzelf' waarmee men een vanzelfsprekende emotionele binding had op basis van geboorte en woonduur. Vanuit dat perspectief ging er tussen 1955 en 1979 veel verloren op het vlak van sociale verbondenheid, werkgelegenheid, voorzieningen en politieke autonomie.

Maar we kunnen de gebeurtenissen uit die periode ook zien als een kwalitatieve verandering. Nisse veranderde van een autonoom dorp in iets volstrekt anders: een woondorp. De betrokkenheid van bewoners met de eigen woning en de directe woonomgeving, het woon-domein, nam toe (Van Engelsdorp Gastelaars, 2003). Wonen in Nisse werd voor steeds meer bewoners een keuze, waarvan de emotionele binding met het dorp, dorps trots of lokaal bewustzijn een uitvloeisel was.

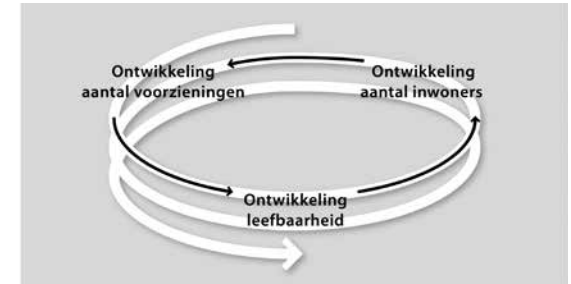
De woonfunctie heeft zich sinds 1979 in Nisse verder versterkt (Thissen e.a., 2012). De monumentaliteit is nog beter zichtbaar geworden. Kleine panden met een gunstige ligging zijn uitgebreid en 'vermooit'. De

amenities in het dorp en de directe omgeving hebben ook een zichtbare impuls gegeven aan die andere consumptieve functie: de recreatie. Aan het dorpsplein zijn, nadat alle voorzieningen waren verdwenen, weer voorzieningen teruggekeerd: een dorps huis met diverse functies en bakkerij Jikkemiene die als werkplaats dient voor een groep verstandelijk gehandicapten. Het beeld van 'verlies', dat in 1979 nog domineerde, is definitief omgebogen tot een beeld van 'verandering'. De overgang naar het woondorp lijkt voltooid.

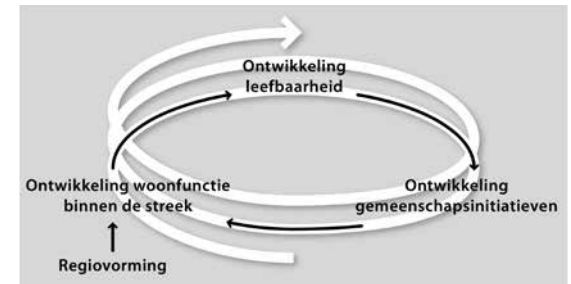
Veranderingen in referentiekaders

Het Nederlandse en Vlaamse platteland ontwikkelt zich, nog steeds, van een oude verscheidenheid van min of meer autonome dorpen naar een nieuwe verscheidenheid van woondorpen. In autonome dorpen zijn de meeste bewoners 'van het dorp' en doen ze veel zaken 'op het dorp'. In woondorpen is een groot deel van de bewoners er in een bepaalde levensfase primair om woonredenen neergestreken en is men voor werk, voorzieningen en sociale contacten niet op het dorp aangewezen. In de dagelijkse realiteit hebben dorpen in Vlaanderen en Nederland vaak met beide werkelijkheden tegelijk te maken. In veel dorpen wonen nog steeds mensen die 'van het dorp' zijn en hun zaken zoveel mogelijk 'op het dorp' doen. En bij ingrijpende veranderingen, het sluiten van de dorps school of dreigende bevolkingsdaling, wordt ook door nieuwkomers nog vaak teruggegrepen op de situatie in het autonome dorp. Het autonome dorp fungeert dan als een machtig beeld, bij zowel bewoners als beleidsmakers.

Met het referentiekader van het autonome dorp worden oorzakelijke relaties gelegd tussen de ontwikkeling van het aantal inwoners, de ontwikkeling van het aantal voorzieningen en de ontwikkeling van de leefbaarheid (figuur 1). In het autonome dorp bepaalde het aantal inwoners het aantal voorzieningen op het dorp en daarmee ook de leefbaarheid van het dorp voor diezelfde inwoners. In veel dorpen kent men bevolkingsafname en een afname van het aantal plaatselijke voorzieningen, wat volgens dit referentiekader tot niets anders kan leiden dan een afnemende leefbaarheid, een spiraal

Figuur 1 Het referentiekader van het autonome dorp: de spiraal omlaag

Figuur 2 Het referentiekader van het woondorp: de spiraal omhoog

omlaag. Het uitdragen van dit beeld door bewoners, maar soms ook door professionals en bestuurders, heeft het dorp ten onrechte een zielig imago gegeven (Ostendorf & Thissen, 2001).

Verlies van voorzieningen, zoals dat zich in veel dorpen al langere tijd voordoet is vooral het resultaat van structurele schaalvergroting en van het feit dat bewoners zelf steeds vaker aan de voorziening in het eigen dorp voorbijgaan. En bevolkingsdaling in dorpen is nog steeds primair het resultaat van veranderende huishoudensvorming, resulterend in een dalende woningbezetting.

Er is ook een andere visie op de ontwikkeling van leefbaarheid mogelijk, vanuit het referentiekader van het woondorp (figuur 2). Daarbij wordt de ontwikkeling van de woonfunctie van dorpen binnen een regionaal kader als de basis gezien voor de ontwikkelingen in het dorp. De ontwikkeling van de woonfunctie vormt dan de belangrijkste achtergrond voor de ontwikkeling

van de leefbaarheid ter plaatse. In de eerste rapporten van het Sociaal en Cultureel Planbureau in het kader van het onderzoeksproject *De Sociale Staat van het Platteland* was al geconcludeerd dat Nederlandse dorpen door de bewoners in het algemeen als leefbaar worden ervaren. Hun oordeel blijkt gebaseerd op een goede woonkwaliteit, een relatief grote lokale betrokkenheid en een goede mobiliteit die werk en voorzieningen elders binnen bereik brengt (Steenbekkers e.a., 2006). Het referentiekader van het woondorp heeft dan ook een beter perspectief: een spiraal omhoog.

De ontwikkeling van leefbaarheid kan dus een voedingsbodem vormen voor de ontwikkeling van diverse gemeenschapsinitiatieven, die een bijdrage leveren aan de sociale infrastructuur van het dorp. Daarbij gaat het om zaken als een plaatselijke bibliotheek georganiseerd door vrijwilligers, een dorpskrant, gezamenlijk autovervoer van kinderen van en naar school, een internetsite over het dorp, enzovoorts. Deze initiatieven dragen op hun beurt weer bij aan de verdere ontwikkeling van de woonfunctie van het dorp.

Opvallend is dat de ontwikkeling van het aantal inwoners in dit referentiekader geen rol speelt. Krimp is pas relevant voor de leefbaarheid als de woonfunctie wordt aangetast. Niet bevolkingsdaling maar omvangrijke leegstand en verloedering van de gebouwde omgeving vormen een gevaar voor de ervaren leefbaarheid. Opvallend is ook dat de sociale infrastructuur van dorpen in het schema van positie is veranderd. Was de ontwikkeling van de sociale infrastructuur, in dit geval de voorzieningen, in het autonome dorp nog een voorwaarde voor de ontwikkeling van de leefbaarheid, in het woondorp is de ontwikkeling van de sociale infrastructuur door gemeenschapsinitiatieven - sociale vitaliteit - een resultaat van de ontwikkeling van de leefbaarheid.

Sociale vitaliteit

Sociaal vitale dorpen zijn dorpen waar waardevolle zaken tot stand komen dankzij vrijwillig handelen van bewoners. Daarbij gaat het om verbindende sociale

vitaliteit, zoals het deelnemen aan het verenigingsleven en lokale culturele tradities, maar vooral om vernieuwende sociale vitaliteit. Van vernieuwende sociale vitaliteit is sprake indien bewoners kunnen omgaan met veranderingen en juist bij veranderingen een open, actieve en betrokken houding laten zien (Vermeij & Mollenhorst, 2008). Gemeenschapsinitiatieven kunnen worden opgevat als tekenen van vernieuwende sociale vitaliteit.

In veel onderzoek overheerst het beeld dat naarmate het autonome dorp verdwijnt er sprake is van een afname van sociale vitaliteit. Omdat er minder bewoners ‘van het dorp’ zijn en minder bewoners ‘op het dorp’ hun zaken doen zou de lokale betrokkenheid afnemen. Het schema in figuur 2 suggereert echter dat ook de binding die bewoners voelen met hun woondorp voor (nieuwe vormen van) sociale vitaliteit kan zorgen.

Van veranderende vormen van sociale vitaliteit is bijvoorbeeld sprake onder vrouwen in een aantal Friese dorpen, waaronder Jorwerd. In 1993 bleek uit een onderzoek dat vrouwen daar een omvangrijke bijdrage leverden aan het vrijwilligerswerk. Dat waren vooral vrouwen die geen betaald werk hadden en niet over een auto konden beschikken. Maar onder jonge vrouwen was toen al sprake van verandering. Hun opleidingsniveau was hoger, zij beschikten vaker over een auto, kenden een grotere arbeidsparticipatie en werkten vaker ver van huis. Mak (1996) concludeerde in zijn boek over Jorwerd dan ook dat de dorpen aan sociale spankracht zullen verliezen. In een vervolgonderzoek in 2007 in dezelfde dorpen bleek dat de arbeidsparticipatie en de automobilititeit onder vrouwen inderdaad waren toegenomen. De deelname aan vrijwilligerswerk, althans voor een groot aantal uren per week, was evenredig afgenomen. Maar in 2007 blijken vrouwen met betaald werk in vergelijking met vrouwen zonder betaald werk actiever in minder omvangrijke en minder traditionele vormen van vrijwilligerswerk, zijn zij vaker lid van belangenverenigingen en hebben zij daarbinnen eerder een bestuursfunctie. Door te gaan werken hebben plattelandsvrouwen weliswaar

Beauvoorde (foto: Frans Thissen)

minder tijd beschikbaar maar des te vaker de vaardigheden en sociale netwerken om een bijdrage aan hun omgeving te leveren (Droogleever Fortuijn & Thissen, te verschijnen).

Van territoriale naar persoonlijke rechtvaardigheid

Het referentiekader van het woondorp biedt ook een andere kijk op sociale rechtvaardigheid. Het autonome dorp vormde een sociale eenheid waarvan individuen afhankelijk waren voor hun welzijn. Ging het goed met het dorp, dan ging het goed met de bewoners. In woondorpen kunnen individuen hun leven op verschillende ruimtelijke schalen inrichten en is men niet enkel afhankelijk van het dorpsniveau. Een rechtvaardige spreiding van welzijn is dan weinig gebaat met een gelijkmatige verdeling van voorzieningen of werkgelegenheid tussen dorpen (“ieder dorp heeft recht op zijn dorpschool”). Het heeft meer te maken met de mate waarin individuen gelijke kansen

krijgen om hun leven in te richten naar hun wensen en behoeften (“hebben alle kinderen onder redelijke voorwaarden toegang tot een kwaliteitsvolle school?”). De transformatie van autonoom naar woondorp biedt daarbij zowel nieuwe uitdagingen als kansen.

De omslag naar woondorp zorgt voor nieuwe sociale tegenstellingen op het platteland die niet op de schaal van het dorp opgelost kunnen worden. De instroom van hogere inkomensgroepen op het platteland op zoek naar woonkwaliteit drijft de woningprijzen op, waardoor lagere inkomensgroepen het moeilijk vinden om betaalbare, kwaliteitsvolle woningen te vinden.

Het verlies van banen en functies in dorpskernen heeft bovendien geleid tot een grotere afhankelijkheid van de auto. Ongelijke vervoersmogelijkheden creëren nieuwe verschillen tussen bewoners: ‘vervoersarm’ is wie door een gebrek aan vervoer moeilijk toegang heeft tot de nodige voorzieningen of werkgelegenheid.

Vervoersarmoede is niet enkel gebaseerd op autobezit, het houdt ook verband met openbaar vervoer, de woningmarkt en de locatie van voorzieningen. Wie geen toegang heeft tot geschikt vervoer, maar in een goed voorziene dorpskern in een betaalbare woning woont, kan dus niet automatisch als vervoersarm worden beschouwd (Meert & Bourgeois, 2003).

De transformatie naar woondorp heeft ook gevolgen voor de plattelandseconomie. Vooral in Vlaanderen huisvest het platteland al eeuwenlang niet enkel landbouwbedrijven, maar ook veel kleinere industriële en dienstenbedrijven die een beroep doen op laaggeschoolde arbeid. Die pool aan laaggeschoolde arbeiders krimpt in de overgang naar een woondorp. In toenemende mate wordt daarom een beroep gedaan op arbeidsmigranten. In sommige plattelandsgedebieden vormen deze migranten een aanzienlijk en opvallend deel van de bevolking. Op de arbeids- en huisvestingsmarkt concurreren zij met de nog resterende oorspronkelijke dorpsbewoners. Anders dan in steden zijn sociale netwerken in dorpen vaak sterker verknoopt en is er minder anonimiteit. Als nieuwkomer in een dorp loop je sterker in de kijker en ervaar je andere vormen van discriminatie en solidariteit dan in de stad.

Tegelijk biedt de overgang naar woondorpen ook kansen om nieuwe uitdagingen aan te pakken. Het traditionele sociale netwerk van het autonome dorp waar iedereen elkaar kende, wordt aangevuld met een waaier aan diverse, over een grotere regio uitwaaijende netwerken. Dit biedt nieuwe mogelijkheden voor bewoners die vroeger gemarginaliseerd werden binnen het oude dorpsnetwerk. Zo kunnen informele netwerken van nieuwkomers een belangrijke rol spelen in de toegang tot werk of huisvesting op het platteland. De verweving van meer diverse netwerken biedt bovendien kansen op vernieuwende sociale initiatieven wanneer nieuwe kennis, nieuwe solidariteitsrelaties, sociaal kapitaal en dynamiek in het dorp worden gebracht.

Lokaal beleid in een regionaal kader

Nog al te vaak vertrekt dorpenbeleid vanuit het refe-

rentiekader van het autonome dorp en reageert men defensief op veranderingen. In veel gevallen heeft dat geen perspectief en levert het alleen een zielig imago op. Zulk beleid vecht immers tegen globale veranderingen die op het lokale niveau nauwelijks te beïnvloeden zijn: economische structuurveranderingen, zoals de sectorale verschuiving van de landbouw naar industrie en diensten; technologische ontwikkelingen, zoals de toenemende automobilititeit of de groeiende betekenis van het internet; en demografische ontwikkelingen, zoals gezinsverdunding, internationale migratie en suburbanisatie. Het houdt ook geen rekening met de toenemende sociale, economische en culturele diversiteit op het platteland, waarbij leefbaarheid meer afhangt van individuele levenskansen en –noden dan van de directe leefomgeving.

Een benadering die wel perspectief biedt is een regionale benadering waarbij individuele dorpen (en de nabije stad) zich ontwikkelen op basis van hun lokale potenties en regionale verbondenheid. Hierbij zal de woonfunctie een belangrijke hefboom zijn op lokaal niveau. Dorpen concurreren in de eerste plaats met elkaar als woonomgeving, waarbij ze hun identiteit putten uit de aanwezige amenities. Vanuit het referentiekader van het woondorp worden de aanwezigheid van amenities, aantrekkelijkheden voor bewoners en bezoekers en het voorkomen of ontbreken van overlast in het woondomein immers als essentieel gezien voor de ervaren leefbaarheid.

Ook voorzieningen kunnen daarbij een rol spelen, maar dan moet allereerst gestreefd worden naar voorzieningen en voorzieningenclusters die kwaliteit en een duidelijk profiel hebben. Meer dan lokale aanwezigheid is bereikbaarheid van diverse voorzieningen en werkgelegenheid van belang. Bij voorzieningen en werkgelegenheid gaat het immers primair om de compleetheid op regionaal niveau en de (auto) mobiliteit op individueel niveau. Het ruimtelijk niveau van het dorp is in toenemende mate irrelevant voor voorzieningen en werkgelegenheid, ook omdat geen effectief en betaalbaar beleid op dat niveau kan

worden ontwikkeld. De provincie Zeeland heeft met de nota's *Onverkende paden* en *Op pad* een goede voorzet gegeven hoe zo'n beleid er uit zou kunnen zien (Provincie Zeeland, 2008; 2009). Het vraagt echter veel overtuigingskracht en lef van bestuurders om dat in de provinciale en gemeentelijke politiek toe te passen.

Een perspectiefvol dorpenbeleid gericht op sociale rechtvaardigheid zal eveneens op regionaal niveau vorm moeten krijgen en eerder inzetten op het bereikbaar maken van specifieke voorzieningenclusters voor specifieke kwetsbare groepen, dan op het aanbieden van basisvoorzieningen in elke kern. Een dergelijk doelgroepgericht bereikbaarheidsbeleid, gericht op het bestrijden van vervoersarmoede, kan door gerichte investeringen in innovatief openbaar vervoer of mobiele voorzieningen, maar ook door het inzetten van volkshuisvesting voor vervoersarme groepen nabij voorzieningenrijke dorpskernen. Naarmate de huisvestingsmarkt onder druk komt, zal het beleid immers ook meer oog moeten hebben voor het aanbieden van betaalbare huisvesting op geschikte plekken. Zeker in Vlaamse plattelandsgemeenten zal dit een breuk betekenen met een lange traditie van private, particuliere woningbouw.

Burgerkracht en sociale innovatie

Maar naast een voorwaardenscheppend dorpenbeleid op het gebied van de lokale woonkwaliteit en de kwaliteit van voorzieningen op regionaal niveau, wordt steeds vaker benadrukt dat dorpsgemeenschappen zelf verantwoordelijk zijn en dat de organisatiekracht van bewoners doorslaggevend is voor de ontwikkeling van dorpen. In veel dorpen kan de rol van de overheid waarschijnlijk zeer beperkt zijn en zich, naast de zorg voor de woonkwaliteit, vooral richten op het stimuleren van burgerkracht (De Boer & Van der Lans, 2011).

Door veel bewoners(groepen) en binnen veel gemeenten en provincies wordt echter nog te vaak het referentiebeeld van het autonome dorp gehanteerd waarbij het sociaal kapitaal, maar ook de behoeften

van nieuwkomers of groepen uit de marge van de plattelandssamenleving, worden genegeerd. Het platteland kent een toenemende sociale, economische en culturele diversiteit. Daardoor is er behoefte aan het versterken van een nieuwe solidariteit die de mechanische solidariteit uit het autonome dorp overstijgt. Er zal moeten worden ingezet op het uitbouwen en verweven van nieuwe en bestaande sociale netwerken waardoor lokale sociale innovatie kan worden gestimuleerd (Oosterlynck & Cools, 2012). Het zal ook een open en gastvrije cultuur moeten ontwikkelen die bewoners aanzet om oog te blijven hebben voor marginalisering en sociale uitsluiting en om samen te werken binnen een context van permanente verandering en toenemende diversiteit.

Ten slotte is er behoefte aan voorwaardenscheppend beleid als het gaat om de ingrijpende verandering van identiteit waarmee veel bewoners van dorpen in Nederland en Vlaanderen nog steeds worstelen. Zoals Geert Mak (1996) aan het eind van zijn boek over Jorwerd zo treffend beschrijft: veel dorpsbewoners zijn zich zeer bewust van het feit dat aan het veranderingsproces nog lang geen einde is gekomen ("het moest eigenlijk allemaal nog beginnen") en dat er veel onzekerheid bestaat over de aard van die verandering en het perspectief ("niemand wist wát moest beginnen, en waarheen het ging"). Dorpsbewoners moeten een actieve rol kunnen spelen in het vernieuwen en creëren van een lokale identiteit: de emotionele binding met het dorp en het gevoel dat de eigen identiteit aansluit bij de omgeving (*place attachment* en *feelings of belonging*). In een pluriforme samenleving is het belangrijk dat dit een open en toegankelijk proces is, waar verschillende visies en belangen hun plaats kunnen opeisen. Sociaal-culturele of *community art*-projecten, zoals toneelvoorstellingen, fototentoonstellingen, films, musicals en koorprojecten kunnen hiervoor een belangrijke motor zijn. Zij bieden bewoners vaak een ongekend perspectief op hun eigen situatie en bieden zo een platform aan diverse groepen om ideeën uit te wisselen over wat verloren ging, wat behouden bleef of zich recent ontwikkelde

Skyline Stuivekenskerke (foto: Frans Thissen)

en welke nieuwe mogelijkheden er voor het dorp als plek en lokale samenleving zijn (Loopmans e.a., 2012). Zij stimuleren zo niet alleen nieuwe netwerken en burgerinitiatieven, maar creëren ook de openheid die nodig is om een vernieuwende kijk op lokale identiteit en verbondenheid te ontwikkelen.

Paradigmaverandering

In de sterk verstedelijkte Lage Landen hebben dorpen altijd minder aandacht gekregen van onderzoek en beleid. In dit artikel wijzen wij op de boeiende uitdaging die onze snel veranderende dorpen betekenen voor onderzoek en beleid. Om die uitdaging te begrijpen is echter een paradigmaverandering nodig. Te vaak hebben onderzoek en beleid zich blindgestaard op het verlies van het autonome dorp, waardoor men onvoldoende aandacht had voor een nieuwe sociale werkelijkheid die zich intussen op het platteland ontvouwde. Het perspectief van het woondorp biedt een alternatieve bril die inzoomt op nieuwe processen.

Het wijst onderzoekers op het belang van de woon-functie voor de ontwikkeling van plattelandsdorpen. Het toont ons dat nieuwe sociale initiatieven die tot stand komen in woondorpen specifiek en het onderzoeken waard zijn en wijst ook op nieuwe vormen van uitsluiting en solidariteit die zich op het veranderende platteland ontwikkelen. Het referentiekader van het woondorp toont dat er meer onderzoek nodig is om deze processen ten volle te begrijpen en mee richting te geven aan vernieuwend dorpenbeleid. Een beleid dat, vertrekkend vanuit dit nieuwe referentiekader, vorm krijgt op zowel lokale als regionale schaal en dat de blik op de toekomst richt in plaats van op het verleden. Zoals het goed beleid betaamt.

Frans Thissen (j.f.c.m.thissen@uva.nl) was tot 1 juli 2012 als sociaal geograaf werkzaam bij de Afdeling Geografie, Planologie en Internationale Ontwikkelingsstudies, vanaf 1 juli 2012 is hij daar gastdocent. Maarten Loopmans (maarten.loopmans@ees.kuleuven.be) is docent Sociale Geografie bij de afdeling Geografie van de KU Leuven.

Literatuur

- Beyers, H., D. Gelders, M. Martens & P. Raymaekers (red.) [2011] *Sociaal-culturele verenigingen: het sociaal kapitaal van de samenleving?*, Lannoo Campus, Leuven
- Boer, N. de & J. van der Lans [2011] *Burgerkracht; de toekomst van het sociaal werk in Nederland*, RMO, Den Haag
- Droogleevers Fortuijn, J. & F. Thissen (te verschijnen) 'The changing relationship between civic engagement and paid work of women in a rural area in the Netherlands between 1993 and 2007', *Hagar, Studies in Culture, Polity and Identities*
- Engelsdorp Gastelaars, R. van [2003] *Veertig jaar territoriale binding. Afscheidsrede Universiteit van Amsterdam*, Vossiuspers UvA, Amsterdam
- Lamb, R. [1975] *Metropolitan impacts on rural America*, Proefschrift, University of Chicago, Chicago
- Loopmans, M., G. Cowell, & S. Oosterlynck, [2012] Photography, public pedagogy and the politics of place-making in post-industrial areas, *Social & Cultural Geography*, nr. 13, p. 699-718
- Mak, G. [1996] *Hoe God verdween uit Jorwerd*, Atlas, Amsterdam
- Marissal, P., X. May, D. Mesa-Lombillo, C. Vandermotten & M. Loopmans [2012] *Stedelijke en plattelandsarmoede*, onderzoeksrapport, Federaal Wetenschapsbeleid, Brussel
- Meert, H. & M. Bourgeois [2003] 'Vervoersarmoede op het Vlaamse platteland', J. Vranken, J. (red.) *Armoede en Sociale Uitsluiting, Jaarboek 2003*, Acco, Leuven, p. 175-185
- Oosterlynck, S. & P. Cools [2012] 'Lokale initiatieven als bouwstenen van sociale innovatie', D. Dierckx, S. Oosterlynck, J. Coene, & A. Van Haarlem (red.) *Armoede en Sociale Uitsluiting: Jaarboek 2012*, Acco, Leuven/Den Haag
- Ostendorf, W. & F. Thissen [2001] 'Dorpen als woonmilieus, zorgen en kansen', *Ruimte en Planning*, jg. 21, nr. 4, p. 323-332
- Provincie Zeeland [2008] *Onverkende paden; Uitdagingen voor de provincie Zeeland door de veranderende bevolkingsopbouw*, Provincie Zeeland, Middelburg
- Provincie Zeeland [2009] *Op pad; Reflexen doorbreken om te kunnen anticiperen op de demografische veranderingen in Zeeland*, Provincie Zeeland, Middelburg
- Steenbekkers, A., C. Simon & V. Veldheer (red.) [2006] *Thuis op het platteland; De leefsituatie van stad en platteland vergeleken*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag
- Thissen, F. [1995] *Bewoners en nederzettingen in Zeeland: op weg naar een nieuwe verscheidenheid*. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, Nederlandse Geografische Studies 191, KNAG/FRW UvA, Utrecht/Amsterdam

Thissen, J., S. van den Broek & F. Thissen [2012] *Nisse, een dorp in verandering*, documentaire film, Joachim Thissen Productions, Amsterdam

Vermeij, L. & G. Mollenhorst [2008] *Overgebleven dorpsleven. Sociaal kapitaal op het hedendaagse platteland*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag

Skyline Wulvergem (foto: Frans Thissen)